

Araştırma Makalesi- Research Article

Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde “Deve”

“Camel” in the Framework of Animal Symbolism in Turkish Mythology

Mehmet ALPTEKİN^{1*}

Geliş / Received: 24/10/2021

Revize / Revised: 18/11/2021

Kabul / Accepted: 02/12/2021

ÖZ

İlkel insanın düşünce gücünün ürünü olan mitler, kutsal öyküler olarak kabul edilmektedir. Dış dünyayı anlama ve anlamlandırma ihtiyacı olarak ortaya çıkan bu ürünler, insanlık tarihi kadar eski geçmişe sahiptir. Mitik ürünler, belli kuralları ihtiva ettiği için bir dönem kutsal değerler olarak kabul edilmiştir. Mitler, kâinatın ve insanoğlunun yaradılışını; hayvan ve bitkilerin geçmişini sorgulamakla birlikte bir davranışın, bir kurumun, bir çalışma biçiminin nasıl meydana geldiğini açıklar. Mitlerdeki kâinat, insan, hayvan, bitkiler vb. ile ilgili gerçeklik ve kutsallık beraberinde sembolleri de getirmiştir. Zaman içerisinde renk, sayı, hayvan, vb. bazı semboller toplumun kültürel kodlarıyla özdeşleşerek kültürel bellekte değer kazanır. Toplumların geçmişi ile gelecek nesilleri arasında bağ kuran semboller, kültürü yaşatan ana unsurlardandır. Develer, Arap toplumuna has öğeler arasında yer almasına rağmen zamanla Orta Asya kültür hayatından başlayarak Türk kültürü içerisinde de kendine yer edinmiştir. Bu vesileyle deve Türk kültüründe birçok unsura sembol olmuştur. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada doküman incelemesi yapılmıştır. Türk mitolojisinde hayvan sembolizmi çerçevesinde “Deve” ilgili tespitlere yer verilmiştir. Araştırma sonucunda devenin mitik dönemden beri kültür hayatımızda önemli bir sembol olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Türk Mitolojisi, Sembol, Hayvan, Deve.

ABSTRACT

Myths, which are the product of primitive man's thought power, are accepted as sacred stories. These products, which emerged as a need to understand and make sense of the outside world, have a past as old as the history of humanity. Mythic products were accepted as sacred values for a period because they contain certain rules. Myths, the creation of the universe and human beings; along with questioning the past of animals and plants, it explains how a behavior, an institution, a way of working came about. The universe in myths, human, animal, plants etc. The reality and sanctity associated with it brought symbols with it. Color, number, animal, etc. Some symbols gain value in cultural memory by identifying with the cultural codes of the society. Symbols that establish a link between the past of societies and their future generations are among the main elements that keep the culture alive. Although camels are among the items unique to the Arab society, they have gained a place in Turkish culture starting from the Central Asian cultural life over time. On this occasion, the camel has become a symbol for many elements in Turkish culture. In this study, in which the qualitative research method was adopted, document analysis was carried out. Within the framework of animal symbolism in Turkish mythology, “Camel” related determinations are included. As a result of the research, it has been determined that the camel has been an important symbol in our cultural life since the mythical period.

Keywords- Turkish Mythology, Symbol, Animal, Camel.

^{1*} Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mehmetalptekin@kilis.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2387-2576>)

I. GİRİŞ

İlkel dönemde insanlar, evrenin işleyişini kendi yarattıkları mitlere göre yorumlayıp şekillendirmişlerdir. Burada evrenin ve insanın yaratılışı, insan davranışları, kurumların teşekkülü ve işleyişi belirli kurgular etrafında yorumlanmıştır. İlkel insanın kurgulayıp kutsal kabul ettiği öyküler, zamanla toplum hayatında kural mahiyeti kazanmış ve ilk uygarlıkların oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır.

Mitler, başta insan olmak üzere evren üzerindeki hayvanlar ve bitkilerin geçmişini sorgulamaktadır (Çaycı, 2012: 5). Mitler, esas itibarıyla yaratılışı ele almakla birlikte; bir şeyin yaşama nasıl geçtiğini ya da bir davranışın, bir kurumun, bir çalışma biçiminin nasıl meydana geldiğini izah etmeye çalışır. Bu yönüyle mit adı verilen bu ürünler toplum nezdinde gerçek ve kutsal olarak kabul görülür (Taş, 2000: 58).

İlkel dönemde semavî dinlerin olmadığı dönemlerde insanların dinî ihtiyacını ya mit ürünleri ya da inanç sistemleri şekillendirmiştir. Türklerin İslamiyet’i henüz kabul etmediği dönemlerde tabiat kültürünün (dağ, ağaç, hayvan, su, ateş) etkin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde totemizm, animizm, Şamanizm, Budizm, Manihaizm vb. (Artun, 2017: 4-22) inanç sistemleri Türk kültür hayatında etkili olmuştur. Mit, nasıl kutsal kabul edilip kültür hayatını şekillendirmişse inanç sistemleri de bu dönemde aynı hüviyete sahip olmuştur.

İnsanoğlu var olduğu günden beri duygu ve düşüncelerini izah etmek için değişik yollar denemiştir. Düşüncelerini, anlama ve yorumlama kapasitesine göre çeşitli kalıplara sokarak ifade etmeye çalışmıştır. Bazen de kullanmış olduğu günlük dilin dışında çeşitli işaret ve sembollerini kullanmak suretiyle bunu devam ettirmiştir (Aras, 2011: VIII). Kültürün dinamiklerinden olan semboller, kültürel birikimlerin gelecek nesillere değişmeden aktarılması açısından önem arz etmektedir. Bu anlamda toplumun kültürel değerlerinin ifadesi olan semboller kültürün koruyucu gücü olarak da değerlendirilebilir. Öyle ki kültür, geçmiş ve gelecek nesiller arasında semboller aracılığıyla daha kalıcı bağlantılar yaratabilmektedir (Temel Eğinli ve Nazlı, 2018: 56-57).

Toplum hayatında zaman içerisinde bazı semboller renk, sayı, hayvan vb. toplumun kültürel kodlarıyla özdeşleşerek kültürel bellekte değer kazanır. Nitekim milleti millet yapan değerler içerisinde sembollerin önemli yeri vardır. Semboller, toplumların geçmişlerinin aynası olmakla beraber gelecek nesillerle de bütünleştirici bir yapıya sahiptir. Bu yönüyle semboller, toplumu bir arada tutan değerlerdendir (Koca, 2004: III). Bu semboller arasında hayvanlar özellikle atlı-göçebe kültür hayatı çevresinde hem İslamiyet’in kabulünden önceki dönemlerde hem de sonraki devirlerde yaygın bir şekilde güç, kuvvet, hükümdarlık, taht vb. sembolü olarak değerlendirilmiştir (Çatalbaş, 2011: 57). Türklerin kullandığı hayvan sembollerinden bazılarının zamanla olumsuz anlamlar çağrıştırdığı da görülmektedir. Bunda din değişimi, komşu kültürlerin ve yaşanılan coğrafyanın farklılaşmasının vb. etkisi vardır. Türk kültüründe deve etrafında oluşan inanış ve semboller buna örnek olarak gösterilebilir.

Deve, Arap kültürüyle özdeşleştirilen bir hayvan olmasına karşın, zamanla Türk kültürü içerisinde kendine yer edinmiş, nihayetinde bazı kültürel semboller çevresinde yorumlanmış ve anlamlandırılmıştır. Türkler daha önce Orta Asya bozkırlarında yaşarken deveyi ehlileştirip onlardan çeşitli şekillerde faydalanmışlardır. Nitekim Orta Asya’nın birçok bölgesinde Göktürkler zamanından kalma kaya resimlerinde develere ait resimlere rastlanması devenin önemini ortaya koymaktadır. “552–744 yılları arasında hüküm sürmüş Göktürkler zamanından kalma kaya resimlerinde atların yanı sıra develer de resmedilmiştir.” (Ögel, 2000b: 334). Orta Asya’da günlük hayatta çeşitli şekillerde faydalanılan deve; at ve geyik gibi hayvanlar kültürel hayatta arasında yerini almıştır. Öyle ki Yenisey Vadisi’nde bulunan bazı mezar taşları üzerinde at ve geyik haricinde deveye benzeyen başka hayvan figürlerine de rastlanmıştır (Kaplan, 1991: 31).

Develerden çeşitli şekillerde yararlanan Hunların ayrıca deve yarışları yaptıklarıyla ilgili kayıtlar Çin yıllıklarında yer almaktadır. Bu yarışlar, eğlence unsuru olmanın yanında gelecekle ilgili tahminlerin yapıldığı bir yerdir (Çoruhlu, 2002: 146). Çin kaynakları, Hunları sert mizaçlı savaşçılar olarak gösterse de binicilik ve deve yarışları gibi eğlencelerle de ön plana çıktıklarından bahsetmektedir (Baldick, 2010: 16).

Türkler tarih boyunca ticaret, göç, seyahat, yük taşımacılığı, tarım, kurbanlık, binek ve askeri amaçlar yanında devenin eti, yağı, derisi, sütü, idrarı, kemiği, dışkı ve tüylerinden de çeşitli amaçlarla faydalanmıştır. Orta Asya kültür hayatından günümüze uzanan süreçte göçer, yarı-göçer ve yerleşik yaşam etrafında develer ile sürdürülen iç içe yaşam ve kurulan yoğun ilişki sayesinde halk kültürünün birçok alanında deve ve devecilik yer almıştır (Davulcu, 2020: 230).

II. HAYVAN SEMBOLİZMİ ÇERÇEVESİNDE “DEVE”

A. *Hayvan Ata*

Türkler arasında hayvandan türeyiş (hayvan ata) efsane ve inanmaları mevcuttur. Bu efsaneler çeşitli Türk kavim ve boylarının menşeleriyle ilgili olanlar (Göktürk ve Başkurtların kurttan türemeleri), hükümdar ve hükümdar sülalesinin menşeleriyle ilgili olanlar (Macar kralı Aleksison atasının doğandan hamile kalması) ve şamanların menşeleriyle ilgili olanlar (kartal yumurtasından doğan şaman) olmak üzere üç başlıkta değerlendirilir (Aça, 1997: 80-81). Türeyişi konu alan efsane ve inanmalar genellikle totem inancına bağlı doğa ve hayvanla iç içe yaşayan toplulukların kendilerine yakın bulduğu veya korktuğu unsurlarla ilgilidir.

Jean-Paul Roux; Türk halkının inanç sistemlerinin de etkisiyle tarihi boyunca bir boyun erkek ile kadının normal ilişkisinden değil, insan doğasını aşan güçlerin birleşmesiyle var olduğuna dikkat çekmektedir. Anlatılarda ışık, su, ağaç, özel nesnelere ve özellikle hayvanlar birbirleriyle veya bir insanla buluşurlar; çoğu kez bu değişik varlıklar birbirine karışmış durumdadır. Hayvan atanın dâhil olduğu bu ilişkiden bir boy ortaya çıkar (Roux, 2011: 52).

Eski Türk boylarından bazıları, kendilerinin bir hayvandan türediklerine inanmışlardır (Doğan, 2001: 615). Altay Türklerinin önemli boylarından olan Tölöslerin ve Mundusların kökeniyle ilgili efsanede deve motifine rastlamaktayız. Bu anlatıda devenin toplum hayatındaki önemi ilgi çekicidir:

Efsaneye göre; bir ülkede savaş sonunda sadece bir kız sağ kalır. Uzun süren yağmurdan sonra kız çocuğu yanında bulunduğu dolu ve buğday tanelerini yer ve bundan hamile kalır. İkiz erkek çocuk doğuran kız bunlara *Mudus* adını verir. Daha sonra kız, arayarak diğer insanları bulur. Burada yeni evlilik yapan kızın bir oğlu daha olur. İleriki dönemlerde büyüyen üç kardeş mallarını paylaşmak isterler. Paylaşım sırasında bir koyun bir de deve fazla gelir. En küçük kardeş bu hayvanların kendisine verilmesini talep edince “Babası, fazla gelen deveyi (töö) almak istiyorsan, alacaksın ve bundan sonra sen de torunların da *Tölös* adını taşıyacak.” der (Pamyatnoe zaveşanie, 1990: 287’den Akt. Acaloğlu, 2018: 22). Tölösler hakkında anlatılan efsanede devenin bulunması ve soyun devamının onunla ilişkilendirilmesi de köken mitleriyle alakalıdır. Türklerde devenin dâhil olduğu kökenle ilgili inanış İslamiyet’in kabulünden sonra Karahanlılarda karşımıza çıkmaktadır.

Roux’ya göre Karahanlılarda Satuk Buğra Han’ın “erkek deve” anlamına gelen adı, belirgin şekilde köken/türeyiş anlatılarıyla ilgilidir. Ancak Satuk Buğra Han’la ilgili bu anlatı kısa sürede toplum hayatında unutulmuşa benziyor ki zamanla yerini aslanla ilgili farklı bir anlatı almıştır (Roux, 2011: 59). “Tüm yasaklara rağmen devenin üstünde yatan insanların onunla akraba olabilecekleri düşüncesini, Satuk Buğra Han’a ilişkin öykü ile kanıtlanmaktadır. Büyük ihtimalle Satuk Buğra Han adı onun ataları arasında bulunan deveye işaret etmektedir.” (Roux, 2011: 64-65). Roux’un ifade ettiğine göre; Satuk Buğra Han ile ilgili anlatıda Satuk Buğra Han ve onun soyundan gelenler devenin üzerinde yatmaktadır. Deve onlara bir nevi annelik yapmakta ve onları korumaktadır. Deve ile toplum arasındaki bu yakınlık hayvan ata/ana tezini güçlendirmektedir.

Jean-Paul Roux, bu temsil değerini mitolojik hayvanın ataya kadar götürülebileceği fikrine işaret ediyorsa da bu tezi ispatlayacak başka örneklerle sahip değiliz. Ayrıca Jean-Paul Roux görüşlerinin aksine, devenin kültürel sürekliliğe sahip bir totem olmadığı, dolayısıyla X. yüzyıldan itibaren Müslüman Türk boyları tarafından kurban edildiğini bilmekteyiz. Karahanlılar hükümdar sülalesini teşkil eden Buğra adının deveden ziyade, Oğuz Kağan Destanı’ndaki sığırmın buğrasıyla yani boğa ile ilişkilendirmenin daha doğru olacağı ve Oğuz adının köken efsanesiyle birleşebileceği kanaatindeyiz (Özkan, 2013: 471).

B. *Ongun*

Eski Türkler, kimi hayvan ve nesnelere kutsal kabul edip bu varlıklara ilgi ve saygı duymuşlardır. Kutsal saydıkları varlıklara ongun ismini veren Türkler, bu hayvanlara saygı gösterip bir simge kabul etmelerine rağmen onlara tapmamıştır (Yılar, 2020: 44). Ayrıca Türk Şamanizminde, şamanların sihirsiz yolculuğu sırasında onların işini kolaylaştırdıklarına inandıkları bazı sembolik hayvanların olduğu bilinmektedir. Bu sembolik hayvanlar ongun adı verilen hayvanlar arasından seçilmiştir.

Şamanist inanca göre; şamanlar, ongun olarak kabul ettikleri hayvanların resimlerini sembolik göksel yolculukları esnasında davullarının üzerinde resim olarak buldurmışlar (Potapov, 2012: 130) ya da o hayvanla ilgili bir objeyi vücutlarında aksesuar olarak taşımışlardır. Şamanlar, diğer taraftan bu hayvan figürlerini hem günlük hayatlarında hem de ölümden sonraki hayatlarında yanlarında buldurmaya çalışmışlardır. “Ölen bir

şaman olduğunda tahtadan keçi, at ve deve figürlerinin mezarın üstüne yerleştirilmesi gerekirdi.” (Baldick, 2010: 154).

Şamanların manevi yolculukları sırasında kullandıkları davullarının üzerinde deve resimlerinin yer alması ve sembolik binitlerinin “bura” olarak adlandırılması önemli bir husustur. Bu ismin Türk kültür hayatında develerle ilişkilendirilmesi devenin eski Türk inanç sistemlerinden Şamanizmde sembolik bir ulaşım aracı olduğunu ifade etmektedir (Acaloğlu, 2018: 21). Türkler ilk dönemlerde Şamanların ongun olarak değerlendirdikleri ve sihirsel yolculuklarında ulaşımda faydalandıklarını kabul ettikleri deveyi kurban ritüelleri ve ölü için sunulan kurbanların dışında tutmuşlardır (Roux, 2011: 64). Öyle ki İslamiyet’ten önceki Türk kültür hayatında devenin ongun olarak itibar görmesi beraberinde bazen bir ata bazen de koruyucu ruh simgesi olarak kabul edilmesine vesile olmuştur.

Mitik dünyanın tesirinde ortaya çıkan inanç sistemlerinden totemizmde toplumların atası bir hayvan, bitki ve nadiren de diğer tabiat kültürlerinden biri kabul edilmiştir. İlkel toplumlarda totem kabul edilen hayvana zarar vermek ve onu öldürmek yasaklanmıştır. Totem kabul edilen hayvanın toplumun koruyucusu ve yol göstericisi olduğuna inanılmıştır. Değişen ve gelişen yaşam şartlarına bağlı olarak toplumun totem hayvanına bakış açısı zamanla değişmiştir. J. P. Roux, “Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar” adlı eserinde devenin Orta Asya’nın doğusunda ve kuzeyinde tabu olmadığını, ancak eski bir geleneğe bağlı olarak batı ve güney geleneğinde tabu hayvan olarak kabul edildiğini söylemektedir (2005: 23).

Türklerin eski inanç sistemlerinde ve mitolojisinde kendisine yer bulan deve; Satuk Buğra Han destanında kahramanın adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buğra kelimesini, Kaşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk’te “boğra; deve aygırı (erkek deve) olarak ifade etmekte” (Atalay, 1985: 420) ve destan kahramanı Satuk Buğra Han’ın adının buradan geldiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Karahanlılarda devenin bir unvan ongunu olması ve zaman zaman kanatlı olarak tasvir edilmesi deveye ayrı bir hüviyet kazandırmıştır. Bu dönemde deve hükümdarlıkla ilgili bir sembol olarak kabul görmüştür (Çoruhlu, 1999: 165-166).

C. Tanrıların Binitî

Türk sanatında deve, gök unsuruna tekabül eden hayvanlar arasında değerlendirilmiş ve develerin özellikle erkekleri makbul sayılmıştır (Çoruhlu, 2014: 217). Nitekim deve, bazı Şamanist tasavvurlara göre savaş ilahı Kızagan Tengere ile ilgili semboldür. Altaylı kamlar, savaş tanrısı “Kızagan Tengere”yi kırmızı yularlı erkek deve sırtında bulunan biri olarak kabul etmektedirler (Çoruhlu, 1995: 95).

Sadettin Buluç’un Banzarov’dan aktardığına göre; Kızagan Tengere, “savaş tanrısı”dır. Birçok tehlikeli geçitte orduyu yönetmek ve düşmanı yenmek bu koruyucu ruhun yardımıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca Altay kamının göğe gerçekleştirdiği sembolik yolculukta da Kızagan Tengere kama yardımcı olmaktadır. Altaylı şamanlar Kızagan Tengere’yi kırmızı yularlı, kızıl erkek deve sırtında gördüklerini iddia etmektedirler. Bu nedenle bu devenin kırmızı renk ile simgelendiği sanılmaktadır (Buluç, 2001: 310-335).

Türkler, savaş tanrısı Kızagan Tengere’den başka şimşekler çaktıran ve yıldırımlar düşüren, sellerin meydana gelmesine neden olan yağmurlar ile deve arasında bir yakınlık kurmuştur. Bu konuyla ilgili olarak çeşitli mitolojik anlatılar ortaya koymuşlardır. Bu anlatılarda gökyüzünde uçan devenin sırtında göğü gürletme, şimşek çaktırma ve yağmur yağdırma güçlerine sahip gençlerin olduğu görülmektedir. Bu gençlerin her birisi farklı hava olaylarına yön verebilme gücüne sahip tanrılarıdır. Anlatılarda bu olayların sebebi olarak uçan deve kabul görse de esasta gök gürleten, şimşekler çaktıran ve yağmur yağdırma gücüne sahip olan tanrılarıdır. Burada uçan deve, savaş tanrısı Kızagan Tengere de olduğu gibi gök tanrılarının binitî olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bahaeddin Ögel’in Potanin’den aktardığı gök gürletip, yıldırım düşürüp; dünyayı sele boğan ve yağmurlar yağdıran deve hakkında Orta Asya’da şöyle bir anlatı vardır. Anlatıya göre; uçan devenin sırtında üç yiğit vardır ve bu yiğitlerden birisi önündeki davulu çalarak gök gürlemelerine neden olmaktadır. Diğer yiğit elindeki beyaz bezi sallayarak yıldırım ve şimşekler çaktırmaktadır. Üçüncü yiğit ise ayağındaki üzengi ile deveye dokundurarak onu koşturmaktadır. Bazen devenin çok hızlı koşmasıyla ağzından köpükler çıkmakta ve bütün dünyayı sele boğan yağmurlar bundan dolayı oluşmaktadır (Ögel, 1995: 287). Kılıç’a göre, uçan/kanatlı deveyle ilgili anlatıda deve ve deve sırtındaki üç yiğidin sembolik anlamları söz konusudur (Kılıç, 2018: 177).

Yine Orta Asya’da hâkimiyet gösteren Kalmuklarda yıldırım düşüren deve ve onu bu bölgeden uzaklaştıran yıldırım tanrısıyla ilgili anlatılar mevcuttur. Kalmuklarda yıldırım düşmesi sonucunda ölen hayvanın etini yemek ve o hayvana temas etmek günah sayılmıştır. İnaniş’a göre; bu hayvana sadece Merküt boyundan biri

dokunabilirmiş. Yıldırım çarpmasıyla ölen hayvanların hepsi Merküt kavminin malı sayıldığı için ölen hayvanın etini almak isteyen kavimdekiler Merkütlere “ak deve parası” adı verilen bir para ödedikten sonra malın sahibi olup bu vesileyle etini yiyebilirmiş. Merkütler, yıldırıma neden olan deveyi bölgeden uzaklaştırma yeteneğine sahip savaşçı bir kavim olduklarından dolayı yıldırım tanrısını kovmaktadırlar ve netice olarak yaptıkları bu hizmet karşılığında diğer kavimden “ak deve parası” isimli parayı talep etmektedirler (Ögel, 1995: 287).

Bahaeddin Ögel’in ünlü gezgin Pallas’ın gezi yazılarından özet olarak aktardığına göre; Kalmuklarda da yıldırım Tanrısı ve deve arasında bir ortaklık söz konusudur. Kalmuklarda, birini yıldırım çarptığı zaman kişi ölürse onun cesedinin başında üç gün silahlı nöbetçiler beklerdi. Kalmuklar, başsız bir deve olarak tasvir ettikleri yıldırım tanrısının ölen kişinin ruhunu almaya geleceğine inanmışlardır (Ögel, 1995: 287).

Kalmuklarda görülen yıldırım tanrısı ve deve ilişkisi komşu Turgot Moğollarında da vardır. Turgot Moğollarındaki efsanede, şeytanın dişi bir deve kılığında girerek gök gürültüleri yapması önemli bir husustur. Efsaneye göre; dişi deve kılığında giren şeytan, denizin derinliklerinde yaşamaya başlar. Nefesinin çok güçlü olması sayesinde deniz altından kabarcıklar çıkararak gökyüzünde bulutları oluşturur. Bazen bulutların aşağı inmesine sinirlenen deve, bağırmasıyla da gök gürlemeleri meydana getirmektedir (Ögel, 1995: 287).

Akmayanın Sütü (Samanyolu) adlı bir Türkmen efsanesinde de Samanyolu yıldızlar grubunun nasıl oluştuğu kozmogonik bir mitle anlatılır. Efsaneye göre çölde bir “akmaya” yani bir deve yavrusunu kaybeder, dertli akmaya (deve) bağırını parçalayarak tabanları şişene kadar dolaşır. Ağlamaktan gözleri kan çanağına döner. Sonunda birisi ona, yavrusunu cinlerin kaçırıp rüzgârın kanadına bindirdiğini ve göklere götürdüğünü söyler. Akmaya (deve) rüzgârın kanadına biner ve rüzgâr ile göğün yüzüne tırmanıp gider. O zamandan sonra Akmaya yavrusunu arayıp durur, sütü ise yol boyu onun memesinden dökülür ve sütün her damlası bir yıldız olup, parlayıp nur saçar. Devenin memesinden dökülen her bir damla sütün Samanyolu yıldızlar grubunu oluşturduğuna inanılır (Erol Çalışkan, 2018: 262-263).

Yukarıdaki anlatılar devenin Türk kültüründe ve komşu milletlerde gökle ilgili bir hayvan olduğuna işaret etmektedir. Bazen devenin üzerindeki kahramanların gök /hava olaylarına neden olduğu kabul edilirken bazen de doğrudan devenin meteorolojik olayları yönlendirdiği düşünülmüştür. Bunun yanında Şamanların sihirsel yolculuklarında binit olarak deveden faydalanmaları veya bu yolculuk esnasında deveyle karşılaşmaları bu fikri destekler niteliktedir.

D. Alplık

İlk çağlarda hangi coğrafyada olursa olsun, insanoğlunun yaşamsal ve üretimsel alanda en büyük yardımcısı hayvanlar olmuştur. İnsanoğlu, doğada yalnız olmadığını, hayvanlarla birlikte yaşam sürmesi gerektiğini anlamış, önceleri ondan korkmuş, daha sonra onun gücüne büyük bir hayranlık duyarak o gücü edinmeye çalışmış ve sonra da hayvandan yararlanma yollarını aramıştır. Kuşkusuz ekonomik yapısı hayvancılığa dayanan toplumlarda, hayvan kültü daha derin izler bırakmıştır (Alp, 2009: 51). Türk toplumunda kahramanların toplum hayatına dâhil olabilmesi için öncelikle bir yiğitlik göstermesi gerekmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda da toplum hayatına dâhil olmak isteyen kahramanda aranan hususlar arasında baş kesip kan dökmesi yani yiğitlik göstermesi gerektiği ifade edilmektedir (Duymaz, 2002: 126).

Dede Korkut Hikâyeleri’nde deve de boğa gibi kahramanın kuvvet gösterisi için yendiği hayvanlardan biri olmuştur. Boğaç Han hikâyesinde, Bayındır Han’ın bir boğa ile deveyi güreştirmesi, yine Kanturalı hikâyesinde de Kanturalı’nın Selcan Hatun ile evlenebilmek için sırasıyla boğa, aslan ve deve ile savaşması devenin de boğa gibi alplık yani güç, kuvvet ve kudret kavramlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir (Özkartal, 2012: 70). Öyle ki Dede Korkut Hikâyeleri’nde deve, kahramanın yiğitliğini göstermek için yenmek zorunda olduğu hayvanlar arasında karşımıza çıkmaktadır.

Turgot Moğollarında, Merkütlerin yıldırım tanrısı olan deveyi kovabilme yeteneklerine nasıl sahip oldukları ve Merküt isimli kahramanın kendisini ispatlamasıyla ilgili efsane mevcuttur. Merküt isimli yiğit bir gün yıldırım çaktıran deveyi görür ve hemen devenin üzerine binerek deveyi kontrol altına alır. Deveyi Merkütlere zarar vermemesi şartıyla serbest bırakır (Ögel, 1995: 287). Merküt isimli kahramanın toplum hayatına dâhil olabilmek için gösterdiği kahramanlıklar arasında deveyle baş etmesi önemli bir husustur. Deve gibi olağanüstü özelliklere sahip bir hayvanın üstesinden gelmek alplık sembolü olarak kabul edilmiştir.

Türk mitolojisinde ilk dönemlerde totemicilik inanç sisteminin etkisiyle develer de birçok hayvan gibi alplık simgesi ya da bir ongun olarak kabul edilmiştir. Özellikle diğer hayvanların erkekleri gibi “buğra” adı verilen

erkek develer de, kahramanlar tarafından töz olarak değerlendirilmiştir (Çoruhlu, 2002: 146). Köklü bir geçmişe sahip Türk kültüründe develerin kültürel boyutta değer kazandığının ispatlarından biri günümüzde hâlen özellikle sahil bölgelerimizde devam eden deve güreşleridir. Deve güreşlerinin Türk tarihinde en az 4.000 yıllık geçmişi olduğu, Hakasya Cumhuriyeti'nde, Sulekskaya yakınlarında Margiana bulunan 4.000 yıllık çizilerden anlaşılmaktadır (Adamova, 2004: 10). Ayrıca Orta Asya'da birçok mağara resminde deve avlayıp deve güreşi yaptırıldığını gösteren figürler mevcuttur. "Ordos Bölgesi"nde ortaya çıkarılan ve Hun Türklerine ait olan eserlerde de deve resimleri yer almaktadır." (Gönüllü, 1991: 20). Deve güreşlerinin kültürel hayatımızda geçmişle günümüz arasında bağ kuran manevi özelliği vardır. Öyle ki günümüzde ülkemizin kıyı kesimlerinde devam eden bu gelenekte deve sahipleri de develer kadar bu heyecanı yaşamaktadır. Deve güreşlerinde develer hem sahiplerinin hem de kendi bölgelerinin temsilcisidir. Devenin mücadeleyi kazanması, bir nevi sahibinin kazanması anlamına gelmektedir.

E. Güç ve Hâkimiyet

İlk dönemlerde toplumlar doğada bulunan hayvan, bitki ve varlıklara maddi ve manevi anlamlar yükleyerek onları bazı sembollerle ifade etmişlerdir. Özellikle bazı hayvanlar güç ve hâkimiyetle sembolleştirilmiştir. Bu hayvanlardan birisi deve olup birçok anlatıda fonksiyonel olarak kâinatın şekillenmesinde yer almaktadır.

Mite göre; Ülker yıldızı bir zamanlar dünyada yaşayan bir hayvandır. Deveyle öküz, onu toynaklarıyla ezmek ister ve üzerine ayağını ilk basan öküz olur. Ezilen hayvanın kalıntıları öküzün toynağı arasından geçer ve göğe savrulup yedi yıldız döner (Roux, 2005: 86). Mitte ifade edildiği gibi Türk mitolojisinde deve ile öküz ilk dönemlerden beri evrenin şekillenmesinde aktif rol almaktadır. Sembolik öge ve anlamların bulunduğu mitte Ülker yıldızı, öküz ve deve evrene sahip olmak için mücadele hâlinindedir. Onların kendi aralarındaki mücadele kaosa neden olmakta ve bu durum beraberinde çeşitli hadiseleri getirmektedir. Mitik anlatıda deve belli anlamda güç ve hâkimiyet sembolleri arasında yerini almıştır.

Türk topluluklarında yırtıcılar, alıcı kuşlar ve koç, boğa, buğra, aygır gibi ehlileştirilmiş hayvanların dirayetli erkekleri çok sevilmiştir. Erkek hayvanlarla ilgili olarak mitik dönemden itibaren çeşitli inanç ve ritüellerde pratikler uygulanmıştır. Bu uygulamalardan biri de ad verme geleneklerinde yerini almıştır. Türk kültüründe deve ve bazı güçlü-kuvvetli hayvanların erkekleri buğra olarak adlandırılmaktadır. Öyle ki Oğuz Hanları arasında da "Buğra" adını taşıyanların mevcut olduğu görülmektedir. Buğra adı da, Türkistan'da bu kültürün canlı bir şekilde yaşadığı dönemden günümüze kadar gücün sembolü ve kişi adı olarak kalmıştır (Özkan, 2013: 5).

Gök unsuruna tekabül eden hayvanlar arasında kabul gören deveyle ilgili olarak her uğraşı zamanla Türk topluluklarında insanların statülerine yansımıştır. Reşidüddin'in aktardığına göre; Uygur kağanlarının develerini güden Calayır kavmi bu statüyü kullanmıştır. Calayır kavmi daha sonraki dönemlerde Moğol imparatorluğu içerisinde diğer kavimlere göre önemli bir statüye sahip olmuştur. Uygur döneminden kalma bu imtiyazları sayesinde diğer boyları küçük görmüşlerdir (Ögel, 2000a: 35). Calayır kavmi bir nevi develerin güç ve kuvvetini kendilerinde hissetmiş ve bunu ayrıcalık olarak kullanmıştır.

Atlı-göçebe Türk kültüründe deve bakımı ve deve yetiştiriciliği yapmak bir ayrıcalık sembolüydü. Öyle ki Hitay devletini kuran ve Uygur devletinin kurulma aşamasında önemli rol oynayan Kitanlar üç asır boyunca Türk kültürü tesirinde yaşamışlardır (Yasin, 2013: 317). Kitanlar deve yetiştirmede uzman boylardandır (Ögel, 1995: 540). Deve yetiştiriciliğinin ayrıcalığından faydalanan Kitanlar bunu birçok geleneğe adapte edebilmeyi de başarmıştır. Hitay devletinin ilk törenlerinde gelinin deve arabasına, güveyin de deveye bindiği belirtilmektedir (Ögel, 1995: 540).

Deve, eski Türk devletlerinde özellikle Selçuklu ve Osmanlılarda, halk ve devlet ile benzeştirilmiştir (Ögel, 1995: 538). Osmanlı İmparatorluğu döneminde deve; gıdadan spora, askerî ve ticari faaliyetlere kadar birçok yerde kullanılan önemli bir hayvandır. Eski ordularda at, harp ve süvari hayvanı olarak ne kadar önemli idiyse, deve de yük hayvanı olarak o derece çok işe yaramıştır. Bu sebepten deve yetiştirilmesine eski devirlerde devletçe de büyük önem verilmiştir (Yarkin, 1965: 100). Devlet ile bütünleşen develer bir dönem devletin bel kemiği görevini üstlenmiştir. Öyle ki devletin gücü ile sahip olduğu deve sayısı arasında ilişki kurulmuştur.

F. Ölüm

Türkler binek, et, süt ve derisinden faydalanılan hayvanları genel olarak iyilik, bereket, güç ve kahramanlık sembolleriyle özdeşleştirirken bazen aynı hayvanı, sürüngenler başta olmak üzere, kötülük ve uğursuzluk sembolü olarak betimlemişlerdir. İlk devirlerde birçok sembolle özdeşleşen deve, Erlik'le birlikte yeraltının hatta ölümün sembolü hâline gelmiştir.

Altay Türklerinin Yaratılış mitinde, Tanrı ile Erlik arasında bir mücadeleden bahsedilmektedir. Erlik'in Tanrı ile yaptığı çekişme sırasında yarattığı hayvanlar arasında deve de vardır. Bu durumda "deve" yeraltı dünyasına yani Erlik'e ait bir hayvandır. Türk düşünce sisteminde devenin yaratılış eyleminde kendine yer edinmesi kültür hayatındaki önemini göstermektedir.

Erlik "Ben, ölmüş adamların canlarını alacağım." dedi. Tanrı "Ben onları sana vermeyeceğim. Kendin yarat." dedi. Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu kurbağa çıktı; bir vurdu yılan çıktı, bir vurdu ayı çıktı; bir vurdu domuz çıktı, bir vurdu albis (fena ruh) çıktı; bir vurdu şulmus (fena ruh) çıktı; bir vurdu deve çıktı." (İnan, 1986: 18-19). Yaratılış mitinde, Tanrı kendine ait hayvanları yaratır ve dünyada onların dostça yaşamalarını ister. Ancak Erlik tabiatı gereği Tanrı'dan bu hayvanlardan bazılarını kendisine vermesini ister. Tanrı, Erlik'in bu isteğini kabul etmez. Erlik de eline geçirdiği örs, körük ve çekiçle Tanrı'nın yarattığı hayvanların benzerlerini yapmaya çalışır. Bu hayvanlardan biri de attır. Erlik, ata bakarak ona benzer bir hayvan yaratmaya çalışır ki attan çok farklı yapıda bir hayvan ortaya çıkar. Bu hayvan devedir ve Erlik'in atı olarak bilinir.

Yaratılış mitinde, Erlik'in yarattığı hayvanlar arasında yer alan deveye karşı bazen saygı bazen korku karışımı derin bir his duyulmaktadır. Altay Türklerine göre kuğu, kaz ve kartal üst dünyaya; at, inek, geyik ve koyun orta dünyaya; deve, ayı, domuz, öküz, yılan, kurbağa, sıçan, balık alt dünyaya ait hayvanlardır (Oynotkinova, 2009: 90'dan Akt. Türker, 2011: 242). İlkel insanın düşünce yapısının tasavvuru olarak çıkan mitlerin günümüz toplum hayatına etkisi vardır. Öyle ki Türk kültüründe rüyada deve görmek göç, ölüm veya bazı durumlarda da felaket simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Alptekin, 2018: 132). Destan devrinden halk hikâyeciliğine geçişin ilk ürünü olan Dede Korkut Kitabı'nda bununla ilgili bir motif mevcuttur. Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy'da; Salur Kazan, avda iken rüyasında kendisine saldıran kara bir deve görür. Salur Kazan rüyayı gördüğü sırada evi Şekli Melik'in adamları tarafından yağmalanmaktadır (Ergin, 1994: 99).

Rüyada deve görmenin olumsuzluğa yol açtığıyla ilgili benzer bir motif Alpamış Destanı'nın Kazak varyantında vardır. Tayşık Han, rüyasında kara bir devenin kendisine saldırdığını ve tahtını tacını devirdiğini görür (Üçüncü, 2006: 83). İlerleyen dönemlerde Tayşık Han birçok olumsuzluk yaşar ve tahtını, malını kaybeder.

Devenin olumsuzluklardan ziyade ölümle ilişkilendirilmesinde Hz. Ali'nin kendi cenazesini deveye yükleyerek götürmesiyle ilgili rivayetler etkilidir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Orta Asya kökenli hayvan kültürü ile İslami kaynaklı motifler kaynaşmış ve Türk kültüründe çok sesli bir hayvan sembolizmi ortaya çıkmıştır. Hz. Ali'nin kendi cenazesini deveye yükleyerek götürmesiyle ilgili rivayetler² de İslamiyet'i kabul etmiş Türk boyları arasında deveye karşı insanların bakışının değişmesine neden olmuştur. Bu motif birçok halk anlatısına ve deve ile ilgili kültürel sembole yansımıştır.

III. SONUÇ

Orta Asya Türk kültüründen başlayarak Anadolu Türk kültürüne uzanan süreçte, deve bir dönem toplum hayatı için hayati öneme sahip olmuştur. Özellikle ticari ve ekonomik faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanmasında tartışılmaz bir yere sahiptir. Bu nedenle deve toplumsal ve kültürel hayatla ilişkili olarak mitolojik kökenli eserlere kadar yansımıştır. Bu durum devenin kültür hayatındaki önemini göstermesi açısından oldukça manidardır.

Doğa ve hayvanla iç içe yaşayan ilkel toplumların totem inancının etkisiyle kendilerine yakın buldukları veya korktukları unsurlar çevresinde oluşturdukları türeyişi konu alan efsane ve inançları vardır. Diğer kavimler gibi Türk boyları arasında ongun kabul edilen hayvanlarla ilgili olarak İslamiyet'in kabulünden önceki ve sonraki dönemlerde hayvan ata veya hayvan ana motifi kültürel hayatta yansımıştır. Devenin hayvan ata olarak benimsenmesinde Türk kavim ve boylarının menşeleri ile hükümdar ve hükümdar sülalesinin menşeleriyle ilgili olan efsaneler etkili olmuştur.

² Ayrıca bkz: Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Yayınevi.s.181.

Türkler, ongun olarak kabul ettikleri hayvanları kutsal kabul etmekle birlikte onlarla ilgili sembolleri de buna dâhil etmişlerdir. Deveyle ilgili semboller daha çok günlük hayatta korku ve saygı duyulan unsurlarla iletişim kurulmasında, şamanların gökyüzüne yaptıkları sihirsiz yolculuklarda ve ölümden sonraki yaşamla ilgili pratiklerde yerini almıştır.

İlk dönem mitik anlatılarında devenin fonksiyonel olarak evrenin şekillenmesinde yer almasıyla ilgili anlatılar mevcuttur. Bu anlatılarda deve güç ve hâkimiyetin sembolü olarak yer almıştır. Bu durumda deve ile ilgili işlerde meşgul olmak toplum hayatında bir ayrıcalığı da beraberinde getirmiştir. Öyle ki deve yetiştiriciliğinin ayrıcalığından faydalanan Kitanlar bunu birçok geleneğe adapte edebilmeyi de başarmıştır.

Devenin olumsuzluklar çevresinde değerlendirilmesinde Yaratılış mitinde Erlik'in yarattığı hayvanlar arasında devenin de bulunması önemli bir husustur. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Orta Asya kökenli hayvan kültürüyle İslami kaynaklı motifler kaynaşmış ve Türk kültüründe çok sesli bir hayvan sembolizmi ortaya çıkmıştır. Bu tesire bağlı olarak Hz. Ali'nin kendi cenazesini deveye yükleyerek götürmesiyle ilgili rivayetler etkisiyle ölümlerle ilişkili bir sembol hâlini almıştır.

KAYNAKLAR

Acaloğlu, A. (2018). Türk Deveciliğinin Kökenleri ve Kültürel Boyutları I: Arkaik Sanat ve Mitoloji. *Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu Bildiriler Kitapçığı C.I Sosyal Bilimler*. (Ed: Ertürk, E. & Gökdemir, Ö.), I. Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2016 Selçuk, İzmir.

Aça, M. (1997). Türk Destanlarında Aş Erme (Yerikleme) Motifinin Destan Kahramanları Üzerindeki Etkisi ve Hayvan Ata (Ecdat) İnançıyla Bağlantısı. *Millî Folklor*, 34, 78-81.

Adamova, A. T. (2004). The Iconography of a Camel Fight, *Muqarnas*, 21, 1-14.

Alp, K. Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*. Eflatun Yayınevi.

Alptekin, M. (2018). *Türk Folklorunda Deve*. Kömen Yayınları.

Aras, H. (2011). *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Artun, E. (2017). *Dinî- Tasavvufî Halk Edebiyatı*. Karahan Kitabevi.

Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Baldick, J. (2010). *Hayvan ve Şaman & Orta Asya'nın Antik Dinleri*. (Çev: Şahin, N.). Hil Yayınevi.

Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. Cem Yayınevi.

Buluç, S. (2001). "Şamanizm". *İslam Ansiklopedisi C. XI*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çatalbaş, R. (2011). Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi. *Turan-Sam Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 3 (12), 49-60.

Çaycı, A. (2012). Kavramlar ve Tanımlar. *Mitoloji ve Din* (Ed: Duran, R.), Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Çoruhlu, Y. (1995). Türk Sanatında Görülen Deve Figürlerinin Sembolizmi. *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Osman Aslanapa'ya Armağan)*. (XXXI), 95-104.

Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC'si*. Kabalcı Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. Kabalcı Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2014). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Kömen Yayınları.

Davulcu, M. (2020). Antalya Yöresinde "Deve" ile İlgili Halk Veterinerliği Uygulamaları Hakkında Bir İnceleme. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 228-255.

Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12), 615-659.

- Duymaz, A.** (2002). Dede Korkut Kitabında Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme. *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Ed: Sakaoğlu, S. & Duymaz, A.). Ötüken Yayınları.
- Erol Çalışkan, ř. S.** (2018). *Türkmen Efsaneleri (Türkmenistan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile)*. Gece Yayınları.
- Gönüllü, A. R.** (1991). Alanya Halk Kültüründe Deve Motifi. *Türk Folkloru*, 93, 20-23.
- İnan, A.** (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, M.** (1991). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*. Dergâh Yayınları.
- Kılıç, M.** (2018). Klasik Türk Şiirinde Şütür-i Çarh ile Avesta'ya Yolculuk. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi-Tebdiz Özel Sayısı*, 2 (4), 172-186.
- Koca, S. K.** (2004). *Türk Kültüründe Ogunlar ve Semboller*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ögel, B.** (1995). *Türk Mitolojisi C.II*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B.** (2000a). *Türk Kültür Tarihine Giriş C.I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B.** (2000b). *Türk Kültür Tarihine Giriş C.VI*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, İ.** (2013). Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı. *Bengü Bitig- Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed: Gül, B., Ağca, F. & Gökçe, F.). Türkbilig Yayınları.
- Özkartal, M.** (2012). Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış. *Milli Folklor*, 94, 58-71.
- Potapov, L. P.** (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev: Ergun, M.). Kömen Yayınları.
- Roux, J. P.** (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. (Çev: Kazancıgil, A. & Arslan, L.). Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P.** (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev: Sağlam, M.Y.). Bilgesu.
- Taş, İ.** (2000). Mit ve Mitik Düşüncenin Yapısı. *Dinî Araştırmalar*, 3(8), 57-72.
- Temel Eğinli, A., & Nazlı, A. K.** (2018). Kültürün Koruyucu Gücü: Kültürel Semboller. *Egemia*, 2, 56-74.
- Türker, F.** (2011). *Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Üçüncü, K.** (2006). *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamiş*. Töre Yayın Grubu.
- Yarkın, İ.** (1965). *Keçi-Deve-Domuz Yetiřtirmesi*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Yasin, Y.** (2013). Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 315-327.
- Yılar, M. B.** (2020). Türk Kültürü ve Türk Uygarlığı Menşei ve Gelişmesi. *Türk Kültür Coğrafyası* (Ed: Bilgili, A. S.). Pegem Akademi.